

УДК 811.161.2' 38

DOI 10.24919/2411-4758.2017.110216

Галина СЮТА

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України (Україна, Київ), syutag@i.ua
orcid.org/0000-0003-3273-1644*

ТЕКСТ ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ І ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ПРЕЦЕДЕНТНОСТІ

У статті констатовано актуальність теорії прецедентності як однієї з найбільш актуальних на сьогодні лінгвістичних парадигм вивчення синхронійно-діахронійної кореляції мови і культури. Узагальнено інформацію про критерії класифікації її характеристики прецедентних феноменів як носіїв культурних знань і чинників розвитку лінгвокультури. Основну увагу зосереджено на феноменові прецедентного тексту.

Ключові слова: *прецедентність; прецедентний текст (ПТ); репродукваність ПТ; реінтерпретованість ПТ; соціокультурна маркованість ПТ.*

Лит. 10.

Галина СЮТА

кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела стилстики, культуры речи и социолингвистики Институт украинского языка НАН Украины (Украина, Киев), syutag@i.ua

ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ И ПОНЯТИЕ ТЕОРИИ ПРЕЦЕДЕНТНОСТИ

В статье констатирована актуальность теории прецедентности как одной из наиболее актуальных современных лингвистических парадигм изучения синхронически-диахронической корреляции языка и культуры. Обобщена информация о критериях классификации и характеристики прецедентных феноменов как носителей культурных знаний и факторов развития лингвокультуры. Основное внимание посвящено феномену прецедентного текста.

Ключевые слова: *прецедентность; прецедентный текст (ПТ); репродуцированность ПТ; реинтерпретированность ПТ; социокультурная маркированность ПТ.*

Лит. 10.

Постановка проблеми. Теорія прецедентності була виформувана наприкінці ХХ ст. у зв'язку з посиленням і глобально-гуманітарного (літературознавчого, культурологічного), і власне лінгвістичного інтересу до

питань творення, відтворення, а також змістово-аксіологічного “перетворення” текстів у межах визначеної культури, за внутрішніми законами цієї культури і в координації з лінгвоінтелектуальним рівнем її носіїв (Д. Б. Гудков, В. Г. Костомаров, В. В. Красних, Г. Г. Слишкін, Ю. О. Сорочкін, І. П. Смирнов, Н. О. Фатєєва, О. О. Селіванова, В. С. Калашник, О. О. Маленко, Н. В. Кондратенко, І. А. Синиця та ін.). Сьогодні це одна з визначальних парадигм вивчення й опису феноменів, які, з одного боку, постають у межах певної культури, є носіями і виразниками визначальних для неї морально-ціннісних та лінгвоестетичних орієнтирів, а з другого – впливають на подальший розвиток цієї культури.

У метамові мовознавства абстрактну категорію *прецедентності* конкретизує поняття *прецедентний феномен* (ПФ) – «цілісне, смислово і формально завершене утворення, яке функціонує в свідомості носіїв культури певної лінгвокультурної спільноти і закріплене (зафіксоване) в різноманітних культурних знаках» [7, 492]. На нашу думку, наведене визначення варто доповнити ще кількома важливими комунікативно-прагматичними ознаками ПФ: 1) загальновідомість, входження у когнітивну базу лінгвокультурної спільноти; 2) морально-ціннісна значущість для більшості представників етнокультури; 3) стійка когнітивно-комунікативна й емоційна актуальність, яка не залежить (або мінімально залежить) від часу й соціокультурних умов реактуалізації; 4) систематична реінтерпретованість у різностильовій і різножанровій мовній практиці.

Найпопулярніші, класичні вже на сьогодні класифікації ПФ спираються на критерій *ступеня охопленості носіїв мови, культури та способу інтеріоризації*.

Критерій *ступеня охопленості носіїв мови, культури* становить стрижень класифікації, запропонованої у працях Ю. М. Караулова й поглибленої, деталізованої у дослідженнях Д. Б. Гудкова, В. В. Красних, С. В. Банникової, Ф. С. Бацевича. За нею диференціюють ПФ *національно-прецедентні* (відомі кожному типовому представнику етнолінгвокультурної спільноти; входять у національну когнітивну базу), *соціумно-прецедентні* (відомі кожному типовому представникові соціуму; входять у когнітивну базу учасників ситуативно зумовленого спілкування), *універсально-прецедентні* (відомі кожному типовому сучасному мовцеві, входять у когнітивну базу будь-якої людини незалежно від її етнічного походження, рівня культурного розвитку, освіти тощо) [пор.: 3, 174]. Д. Б. Гудков доповнює цей перелік класифікаційним різновидом *автопрецеденти* (ПФ, значущі для конкретного індивіда), а С.В.Банникова – *транснаціональні прецеденти* (ґрунтуються на загальнозначу-

сих, «наднаціональних» текстах, як-от зразки світової літератури, і реаліях-джерелах).

Згадане поняття Д. Б. Гудкова *автопрецедент* у застосуванні щодо тексту конкретизується як *індивідуальний прецедентний текст*. Попри те, що такий термін має право на існування, відчутною, на нашу думку, залишається потреба його теоретичного поглиблення. З одного боку, він має чітко корелювати з аксіоматичним уже на сьогодні твердженням про те, що прецедентним текст стає лише в процесі комунікації, коли набуває вартісності не тільки для одного мовця, але й для його соціокультурного, мовно-культурного оточення, входить у систему його моральних цінностей і авторитетів. З іншого боку, поняття *індивідуальний прецедентний текст* перспективно екстраполюється на уявлення про механізми формування мовно-культурного досвіду особистості, зокрема й елітарного, інтелектуального типу.

Принцип стратифікації ПФ залежно від ступеня охопленості носіїв мови, культури по-іншому відрефлексований у концепції Г. Г. Слишкіна. На тлі розрізнення ПФ *загальнолюдських, цивілізаційних, національних, макрогрупових і мікрогрупових* (наприклад, сімейних) дослідник акцентує особливий статус національних, оскільки вважає їх основою «культурної грамотності» [8, 30]. Так відбувається логічна деривація думки Ю. М. Караулова про те, що знання прецедентних феноменів, опертя на їхній мовно-інтелектуальний авторитет – це показник належності до визначеної епохи й знакової для неї культури, і навпаки, їх незнання є передумовою ментальної відмежованості від них.

Накладання цієї тези на теорію культуротаксисів (сфер, які етноси створюють навколо себе для притягування / відштовхування автохтонних чи неавтохтонних моделей спілкування) дає підстави Ю. О. Сорокіну вважати ПФ (насамперед прецедентні тексти) тими маркерами, за якими можна найчіткіше діагностувати сумісність культуротаксисів [10, 183–187].

За критерієм *способу інтеріоризації* диференціюють ПФ *вербальні* (насамперед це різностильові та різножанрові писемні й усні тексти), *невербальні* (твори образотворчого, музичного мистецтва, архітектури тощо) або ж *комплексні*, у яких змістово-естетична цілісність постає на єдності вербальних і візуально-аудіальних складників (твори кінематографу, анімації, реклама, плакати, комікси тощо).

Термін ПФ – родовий, узагальнювальний щодо понять *прецедентний текст, прецедентне висловлення, прецедентне ім'я, прецедентна ситуація*. Їх термінологічний зміст уже неодноразово висвітлено у працях різноманітних наукових жанрів і форматів. Тому зосередимо увагу на без-

посередньому предметові нашого розгляду – *текст як об'єкт пізнання і поняття теорії прецедентності*.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що у науковий обіг поняття *прецедентний текст* увів Ю. М. Караулов. Прецедентними він вважав тексти, які «1) значущі для тієї чи тієї особистості з пізнавального або емоційного погляду, 2) мають надособистісний характер, тому добре відомі широкому оточенню цієї особистості, у тому числі її попередникам і сучасникам, 3) звернення до яких повторюється неодноразово в дискурсі цієї особистості» [2, 216–217]. Вказані диференційні ознаки повністю відбиті у сучасному універсалізованому визначенні *прецедентного тексту*: «завершений і самодостатній продукт мовомисленнєвої діяльності; (полі)предикативна одиниця; складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його змістові; ПТ добре знайомі будь-якому середньому членові національно-культурної спільноти; звернення до прецедентних текстів може багаторазово повторюватися в процесі комунікації через пов'язані з цим текстом прецедентні висловлення або прецедентні імена» [1, 54].

У широкому, дискурсивному вимірі, крім *вербальних* (усних і писемних) текстів, прецедентними визнають також *невербальні*. Вони репрезентують сфери культури, які інтеріоризуються в інших, ніж вербальна мова, знакових системах (наприклад, музика, живопис, ігри тощо). Це методологічна основа *теорії культурної семіосфери* Ю. М. Лотмана [6]. Артикульована у його працях ідея цілісності *тексту культури* як єдиного ментально-естетичного простору, сформованого за рахунок інтегрування елементів різних семіотичних систем, пояснює глибинні причини «взаємоджерельності» творів мистецтва і дає ключ до їх адекватної інтерпретації. Наприклад, знання прецедентних літературних текстів – поем І. Франка, Михайля Семенка стає основою розуміння творів сучасних українських композиторів – опери «Мойсей» М.Скорика, кантати «П'єро мертвопетлює» О. Козаренка. Для сприймання й належного розуміння поезії Л. Костенко «Брейгель. Шлях на Голгофу» необхідні не тільки фоніві знання Святого Письма, а й уявлення про змістово-композиційні особливості відомого полотна нідерландського художника Пітера Брейгеля Старшого. Тільки в цьому вимірі можна осягнути естетичний зміст, художню доцільність несумірності сакрального й образотворчого прецедентних текстів та поетичного метатексту (всупереч Біблії, на картині солдати відштовхують Симона Киринейського, не дозволяють йому допомогти Ісусові нести хрест).

Численність і різножанровість творів, що переступають рамки жанру чи виду мистецтва, в межах якого були створені, інтермедіально актуа-

лізуються в інших жанрах чи видах, підтверджує необмеженість семіотичного простору культури та його відкритість для поповнення новими прецедентними текстами.

Об'єктивну лінгвістичну модель характеристики ПТ здатен забезпечити їх опис за низкою *когнітивно-прагматичних і структурних параметрів* (наприклад, *обсяг*).

Відразу варто наголосити, що *обсяг* – не визначальна ознака для кваліфікації тексту як ПТ. До прецедентних належать і об'ємні літературні твори (як-от «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка), і короткі тексти анекдотів, реклами, вивісок, інформаційних повідомлень тощо. Перші входять у колективну мовну свідомість у форматі численних лексичних і семантичних цитат – це засвідчує різностильова й різножанрова мовна практика, зокрема й поетична: *В яких лісах іще ви забарложені? Що яничари ще занастятя? І мертві, і живі, і ненароджені нікого з вас довіку не простять* (Л. Костенко); *Ти й сам хотів би бути в жертві, / Дволику приховавши суть, / Та вже встають живі і мертві, / І ненароджені встають* (Д. Павличко); *Дзвін по наших незабутніх жертвах / Ще в повітрі хмарному не стих – / І Шевченко йде – оплакати мертвих / щоб вести на подвиги живих* (М. Рильський); *Урвалася тут історія – і раптом немає шляху / тут людство скінчилось, змішалися із пилюгою народи, / в радіаційному розпаді змішалися / і мертві, і живі, і ненароджені* (В. Кордун); *Зіходимося... / Плачемо некучими... / Всі. Мертві, і живі, і ненароджені, / брати мої, діди мої, онученьки. / Дивіться всі! / І будьте свідки злочину* (І. Жиленко); *Яке вогняне слово мовлене, / Що підняло з п'єтми віків / Живих, і мертвих, й ненароджених / Нащадків славних козаків* (Л. Степовичка). Природно, що така значна кількість, а також різноманітність цитатних апеляцій у творах авторів різних поколінь – переконливі показники ціннісного ставлення до тексту Т. Шевченка, отже, його прецедентності.

Водночас у поетичній мові маємо рефлексії невеликих за обсягом ПТ – реклами (*А мені гидко. І боляче. Solpadeine – подвійна дія проти болю* (Арсен Ій), вивісок та інформаційних повідомлень тощо (*Пасажири планети Земля! / Будьте уважні! Не забувайте любов у вагонах! ... І найважливіше: Не стійте на краю платформи!*) (Г. Семенчук); *я не продаю цигарок неповнолітнім!... / насправді – то тільки невеличкий популістський хід. / Насправді, щоб не продавати цигарок неповнолітнім / треба не збуджувати в них цікавості до цих незрозумілих пристроїв* (Арсен Ій).

Диференційні когнітивно-прагматичні ознаки прецедентності тексту – його *репродукованість, реінтерпретованість, соціокультурна маркованість*.

Репродукованість ПТ вимірюється частотністю його цитатної реактуалізації в різностильовій і різножанровій усній та писемній мовній практиці.

Зазвичай найпереконливішу кількість і найбільшу семантико-аксіологічну й структурну амплітуду «ментальних повернень» мають зразки класичної літератури, які в межах «своєї» етномовної спільноти чи мікросоціуму сприймаються як лінгвокультурна, мовно-естетична цінність і є джерелом переконливого аргументування. Вони часто, системно вживаються у текстах різних жанрів і стилів, а в ширшому вимірі стають джерелом *інтермедіальних* реінтерпретацій, тобто інтегруються в семіотичний універсум культури. Наприклад, таким центром інтертекстуальної іррадіації, що засвідчує тотальне цитування в поетичній мові ХХ ст., є хрестоматійна поезія «Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух» П. Тичини, зокрема генетично належна до нього метафора *сонячні кларнети*. Пор.: *Пророцтва здійснювались, / Близилися мети, / Сповнявся музикою світ, / І не октави – / Нони / Нам простягнули / Сонячні кларнети* (М. Бажан); *Куди не підеш Україною – / Сонце кларнетить навкруг* (І. Драч); *Заграло сонце у свої кларнети / і навік зайшло / в закритий храм навчання* (Б. Бойчук).

ПТ із високим індексом репродукованості формують корпус *сильних текстів лінгвокультури*. Відповідно твори, які перебувають на периферії культурного простору і мають низький рівень соціального і творчого запитування, оцінюють як *слабкі* [4, 49–50].

Реінтерпретованість (або, за визначенням В. В. Налімова, *мультиплікація*) – облігаторна властивість ПТ, пов'язана з їх здатністю виходити за часові межі своєї епохи, ставати національно- / універсально- прецедентними й нарошувати нові аспекти інтерпретації у достатньо віддалених у часі поколіннях. Такими в українській словесності прогнозовано є тексти І. Котляревського (пор.: *вже сказано голосно й чисто любов ік отчизні / мов камінь у річку слова і круги по воді* – Ю. Андрухович), Т. Шевченка (пор.: *Мені тринадцятий минав, / очима я сидниці пас, / в час незалежних рушень мас / то потопав, то виринав* – В. Неборак), І. Франка (пор.: *Голос духа, Кобзона, грамофона й гобоя / Супроводжує вічний брудершафт із собою* – Н. Федорак).

Водночас у кожній етнокультурі маємо тексти, які стають прецедентними тільки в окремі періоди. У художньому стилі це твори, народжені в межах офіційної ідеології (як-от стендові зразки «української радянської поезії»), модної естетичної платформи (наприклад, твори футуризму) тощо. Через кон'юктурність вони здебільшого не мають належної естетичної вартісності для створення тривалого культурного резонансу, тому

з часом втрачають комунікативно-текстотвірну актуальність і здатність бути впізнаваними й репродукованими. Врешті вони остаточно випадають із когнітивної системи соціуму.

Із розглянутою ознакою реінтерпретованості онтологічно пов'язана така когнітивно-прагматична ознака ПТ, як *соціокультурна маркованість*. Її акцентування умотивовано тим, що прецедентні тексти обов'язково узгоджені з ідеологічним контекстом епохи: «Лише настільки, наскільки твір здатен вступити в такий нерозривний, органічний зв'язок із життєвою ідеологією цієї епохи, він здатен бути живим у цю епоху. [...] Поза таким зв'язком він перестає існувати або перестає переживатися як ідеологічно значущий» [8, 32].

Залежно від ракурсу розгляду корелятами терміна *прецедентний текст* у сучасних лінгвістичних працях є *претекст*, *передтекст*, *прототекст*, *опорний текст*, *текст-асоціат*. Однак не всі дослідники визнають їх смислово конгруентними. Наприклад, Н. А. Кузьміна чітко диференціює *тексти прецедентні* й *прототексти*. Інтенсивність і систематичність відтворюваності перших не залежить від соціально-економічних чи політичних передумов, натомість потенційну текстотвірну продуктивність других регулює мода, смак, офіційна політика держави, ситуативні уподобання мовного (соціального) колективу [4, 53].

Урахування взаємодії актів створення і відтворення текстів слугує підставою для розрізнення *прототексту* та *метатексту*: *прототекст* — базовий текст, з опорою на який утворюється новий авторський текст; *протоджерело*; *метатекст* — вторинний, «похідний» текст. Сутність другого поняття коректно уточнює І. П. Смирнов: «текст про текст», текст, що виконує метареферентну функцію, тобто інтерпретує смисл прототексту [10, 9].

Взаємопов'язаність і взаємозалежність *прототексту* і *метатексту* виявляється й у тому, що в єдності вони утворюють вертикальний контекст словесної культури.

Із категорією прецедентності, поняттям *прецедентний текст* системно корелюють менш відомі, поки що повноцінно не акцентовані сучасною лінгвістичною свідомістю, однак активно розроблювані у працях Н. А. Кузьміної терміни *ядерний текст культури*, *сильний текст*, *текст впливу* тощо. Спільна для них архісема — *здатність текстів упродовж тривалого часу зберігати значущість для носіїв лінгвокультурної спільноти, посідати вагоме місце у їхній ціннісній ієрархії, впливати на формування мовної свідомості і мовно-інтелектуального досвіду*. Із погляду мови ці тексти мають бути естетично сприйнятними, відповідати лінгвоестетичним канонам етнокультури.

Онтологічну спорідненість названих понять підтверджує їх здатність взаємодєфініювання, тлумачення одного терміна через інший (пор.: «текст впливу – це не просто сильний текст, а енергетично сильний текст у прецедентній фазі існування» [5, 93]; «саме прецедентні тексти можуть виступати як *тексти впливу*» [5, 205]), а також майже ідентична класифікацією Караулова – Слишкіна стратифікація за рівнем значущості для формування когнітивної бази і лінгвоінтелектуального досвіду певної групи мовців: «те, що є текстом впливу для окремої особистості чи певної національності, професійної, соціальної, вікової чи гендерної групи, може не сприйматися у цій якості іншим суб'єктом чи мовним колективом» [5, 84].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Теорія прецедентності сформулила й переконливо апробувала новітні підходи до вивчення й характеристики / опису тексту як відкритого і динамічного феномена, повноцінне функціонування якого відбувається лише в межах універсального текстово-семіотичного простору, у його зв'язках із вербальними й невербальними явищами попередньої і синхронної йому культури, а також у проєкції на потенційні «тексти майбутнього». Репродукованість ПТ, ментальне повернення них спираються на лінгвокогнітивні механізми культурної пам'яті, діалогічності.

Перспективи теоретико-методологічного поглиблення питань прецедентності пов'язані, зокрема, з тим, що сучасна лінгвістична стратегія інтерпретації тексту має чутливо і вчасно реагувати на змінність форм мовно-інтелектуальної комунікації, враховувати множинність інтерпретацій інформації, отримуваної через різностильові й різножанрові, а також різночасові тексти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гудков Д. Б. Межкультурная коммуникация. Лекционный курс для студентов РКИ / Д. Б. Гудков. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 120 с.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
3. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций / В. В. Красных. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
4. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н. А. Кузьмина. – М.: УРСС, 2004. – 272 с.
5. Кузьмина Н. А. Интертекст: тема с вариациями. Феномены языка и культуры в интертекстуальной интерпретации. Изд. 2-е, испр. и доп. / Н. А. Кузьмина. – М.: Изд. Дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 272 с.
6. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 2000. – 704 с.

7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К, 2006. – С. 492.
8. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М.: Academia, 2000. – 199 с.
9. Смирнов И. Порождение интертекста: Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б. Пастернака / И. П. Смирнов. – Спб, 1996.
10. Сорокин Ю. А. Культурологические и этнологические ниши: определение понятий и их интерпретация / Ю. А. Сорокин // Языковая картина мира: лингвистический и культурологический аспекты. – Бийск, 1998. – Т. 2. – С. 183-187.

REFERENCES

1. Gudkov, D. B. (2000). *Mezhkulturnaya kommunikatsiya. Lektsionnyiy kurs dlya studentov RKI [Intercultural communication. Lecture course for RKI students]*. Moscow : Izd-vo MGU. [in Russian]
2. Karaulov, Yu. N. (1987). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost [Russian language and linguistic identity]*. Moscow : Nauka. [in Russian]
3. Krasnyih, V. V. (2002). *Etnopsiholingvistika i lingvokulturologiya: Kurs lektсий [Ethnopsycholinguistics and lingvoculturology: Course of lectures]*. Moscow : ITDGG «Gnozis». [in Russian]
4. Kuzmina, N. A. (2004). *Intertekst i ego rol v protsessah evolyutsii poeticheskogo yazyika [Intertext and its role in the evolution of the poetic language]*. Moscow : URSS. [in Russian]
5. Kuzmina, N. A. (2011). *Intertekst: tema s variatsiyami. Fenomenyi yazyika i kulturyi v intertekstualnoy interpretatsii. [Intertext: theme with variations. Phenomena of language and culture in intertextual interpretation]*. Moscow: Izd. Dom „LIBRO-KOM”. [in Russian]
6. Lotman, Yu. M. (2000). *Semiosfera [Semiosphere]*. St. Petersburg : Iskusstvo-Spb. [in Russian]
7. Selivanova, O. O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: terminological encyclopaedia]*. Poltava: Dovkillia. [in Ukrainian]
8. Slyshkin, G. G. (2000). *Lingvokulturnye kontseptyi pretsedentnyih tekstov v soznanii i diskurse [Linguocultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse]*. Moscow: Academia. [in Russian]
9. Smirnov, I. (1996). *Porozhdenie interteksta: Elementyi intertekstualnogo tanal-iza s primerami iz tvorчества B. Pasternaka [The origin of intertext: Elements of intertextual analysis with examples of B. Pasternak's creativity]*. St. Petersburg [in Russian]
10. Sorokin, Yu. A. (1998). *Kulturologicheskie i etnologicheskie nishi: opredelenie ponyatiy i ih interpretatsiya [Cultural and ethnological niches: definition of concepts and their interpretation]*. *Yazykovaya kartina mira: lingvisticheskiy i kulturologicheskiy aspektyi – Language picture of the world: linguistic and cultural aspects*, 2, 183-187. [in Russian]

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2017 р.